

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ЕТАП ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ (1919–1922 РОКИ ХХ СТ.)

Завдання ліквідації неписьменності довелося розв'язувати державі, освітянам і педагогічній науці.

Особливий інтерес для нас становить процес ліквідації неписьменності в Україні з погляду педагогічної науки, адже саме упродовж 20–30-х років ХХ століття склалася своєрідна система, дотримання якої забезпечило успіх.

Елементарною основою і показником розвитку культури будь-якого народу є його загальна письменність. До кінця ХІХ століття неписьменність була практично ліквідована в багатьох європейських країнах [4, с. 69]. Водночас в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. загальна письменність населення була низькою, у зв'язку з державною політикою, яку проводила Російська імперія.

Загальна неписьменність гальмувала економічний і культурний розвиток усієї країни. Тому після жовтневого перевороту 1917 року, поряд з військовим фронтом і фронтом боротьби з господарською розрухою, з'явився третій – культурний, першочерговим завданням якого постала боротьба за грамотність населення.

Загалом історико-педагогічному аналізу освітнього процесу в Україні періоду 20–30-х років ХХ ст. присвятили свої праці Л. Березівська, Н. Баловсяк, Л. Гаєвська, Н. Кротік, М. Кузьменко, Л. Потапова, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, С. Цвірова та ін.

Проблема ліквідації неписьменності в досліджуваний період висвітлена у наукових розвідках А. Воронця, В. Гололобова, О. Іванової, В. Оніщук та ін.

Прийнято вважати, що навчання грамоти дорослого населення в країні почалося після ухвалення відомого Декрету «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР» (1919) [4, с. 50]. Проте вивчення джерел свідчать що ця проблема була предметом обговорення педагогічної громадськості набагато раніше. Навіть вживалися деякі заходи, однак вони не набули планомірного, організованого характеру.

Так, у жовтні 1917 року Нарком освіти А. Луначарський у зверненні до громадян окреслив загальну стратегію діяльності в галузі освіти. Він зазначав: «Дорослі теж захочуть врятуватися з принизливого стану людини, що не уміє читати і писати. Школа для дорослих повинна зайняти широке місце на загальному плані народної освіти» [5, с. 10].

Це питання порушувалося і на І Всеросійському з'їзді з освіти (серпень 1918), де з доповіддю «Позашкільна освіта в новому ладі»

виступила Н. Крупська (1869–1939) – політичний і державний діяч, теоретик радянської педагогіки, почесний член АН СРСР (з 1931). «Від старого ладу, – говорила вона, – маси одержали сумну спадщину – ...брак навіть елементарних знань. На кожному кроці ...вони відчували тепер, як знесилоє їх відсутність знань. Потрібно відкрити в країні мережу елементарних шкіл для неписьменних і малописьменних» [7, с. 13]. Отже, на з'їзді провідною була думка про необхідність створення потрібного числа шкіл для дорослих як початкового (лікпункти), так і підвищеного типу (школи для малописьменних). Учасниками з'їзду було прийнято рішення про створення умов для навчання в лікнепах.

У грудні 1918 року Наркомат освіти видав декрет «Про мобілізацію грамотних і організацію пропаганди радянського ладу». На основі декрету був проведений перепис усього грамотного населення «з виділенням добре грамотних і здібних до ясного і тямущого читання вголос» [7, с. 37]. Цей декрет відіграв важливу роль у просуванні справи організації лікнепу, а саме: після його ухвалення по всій країні широко розгорнулася кампанія з обліку і мобілізації грамотних громадян з метою залучення їх до читання населенню декретів радянської влади і газет. Були використані всі можливі форми агітації і пропаганди: мітинги для ознайомлення населення з поточною політикою і основами законодавства [6, с. 43].

У березні 1919 року відбувся VIII з'їзд РКП(б) [Російська Комуністична партія (більшовиків)], на якому також була приділена увага питанням народної освіти і встановлено, що «...для безграмотних повинні бути влаштовані періодичні читання в школах, приміщеннях волосного совдепу, хатах-читальнях та ін.» [6, с. 419–420].

Ліквідація неписьменності дорослого населення була основним питанням і на I Всеросійському з'їзді з позашкільної освіти (травень 1919 р.), на якому прийняли спеціальну резолюцію «Про ліквідацію неписьменності», визначили типи шкіл для неграмотних підлітків і дорослих. Саме на цьому з'їзді учасники звернулися до Наркомату освіти з проханням видати спеціальний декрет про ліквідацію неписьменності. Означені питання порушувалися і на з'їздах з позашкільної освіти на місцях.

Проект декрету про ліквідацію неписьменності був готовий уже восени того ж року. Для втілення в життя рішень з'їзду було вирішено мобілізувати все грамотне населення.

Про цей підготовчий період ліквідації неписьменності А. Луначарський пізніше напише: «Протягом 1917–1919 років ми у напрямі ліквідації неписьменності працювали примітивно. Ми проробляли і підсилювали ту роботу, яку знайшли в містах, земських установах. Потім постав Декрет про ліквідацію неписьменності» [4, с. 233]. Тому треба розуміти, що почалися пошуки нових організаційних форм і методів роботи.

Отже, в один з найбільш важких періодів громадянської війни, блокади, інтервенції, голодних пайків, паливної і транспортної криз – 26 грудня 1919 року був підписаний довгоочікуваний Декрет «Про ліквідацію неписьменності серед населення Радянського Союзу» [4, с. 50]. Декрет зобов'язував усіх жителів віком від 8 до 50 років, що не вміють читати і писати, навчатися грамоти рідною або російською мовою за бажанням.

На засіданні колегії народного комісаріату освіти 21 січня 1920 року була затверджена Інструкція, в якій роз'яснювалися окремі положення Декрету. Згідно з цією Інструкцією, кожен населений пункт, у якому налічувалося не менше 15 неписьменних, повинен мати свій ліквідаційний пункт (лікпункт). Згодом Декрет, а також Інструкція про ліквідацію неписьменності були видані в перекладі багатьма мовами народів, що населяли державу [5, с. 56].

Для залучення неписьменних громадян до лікпунктів використовували різні форми агітації за писемність. Серед найпоширеніших з-поміж таких були:

- доповіді на зборах, присвячені обґрунтуванню значення писемності з наведенням прикладів її практичного використання. На цих зборах часто приймалися ухвали про обов'язкову ліквідацію неписьменності на окремих підприємствах, організаціях та установах. Іноді вносилися пропозиції про змагання серед підприємств, організацій та установ [2, с. 15];

- вечори агітації за освіченість. Вони склалися зазвичай з трьох частин: урочистої, художньої і завершальної. У першій частині вечора виголошувалася доповідь, відбувався запис в школу грамоти. У другій частині показували інсценізації, побудовані на місцевому матеріалі. Влаштовувалися агітсуди над безграмотними.

На основі Декрету Раднаркому освіти від 19 липня 1920 року при народному комісаріаті з освіти був створений спеціальний орган – Всеросійська Надзвичайна Комісія з ліквідації неписьменності (ВНК л/н). Потім подібні комісії почали створюватися на місцях у губерніях, повітах, волостях.

Як відомо, однією з форм боротьби з неписьменністю було створення ВНК л/н (Всеросійська надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності) (1920–1930) – спеціальної організації при Наркомосі РСФСР, яка керувала навчанням неписьменних і малописьменних та вибудовувала свою роботу на вже накопиченому досвіді, у тому числі і в питаннях формування кадрів ліквідаторів. Недаремно одним з відділів ВНК л/н був редакційно-методичний, завдання якого безпосередньо полягали в організації системи підготовки ліквідаторів. У програмі ВНК л/н зазначалося, що редакційно-методичний відділ повинен займатися підготовкою кадрів, випуском методичних посібників та букварів, оскільки

неможливо розгорнути масове навчання грамоти, не забезпечивши лікпункти необхідною кількістю букварів для дорослих.

Для вирішення комплексу проблем, пов'язаних з ліквідацією неписьменності, в межах народної освіти була створена ціла система спеціальних навчальних закладів – лікнепів. Формування її відбулося на початку 20-х років. Система лікнепу мала досить складну структуру і активно взаємодіяла з різними галузями народного господарства, її складовими були: органи управління, навчальні заклади та допоміжні структури [3, с. 41].

Формування системи управління ліквідацією неписьменності тривало з 1921 до кінця 1924 р. Вона охоплювала ряд надзвичайних комісій по боротьбі з неписьменністю, від центральної (ВУНКЛН) – при Наркоматі освіти, до місцевих у селах та селищах рад робітничо-селянських та червоноармійських депутатів. Аналогічні комісії створювалися при виконкомах усіх рівнів (губернських – «Губграмчк», повітових – «Уграмчк», волосних – «Волграмчк», а з 1923 р. при окружних та районних радах – «Окрграмчк» та «Райграмчк»). Надзвичайні комісії по боротьбі з неписьменністю забезпечували роботу всієї системи лікнепу. На них покладалося виконання адміністративно-організаційних, кошторисно-фінансових, матеріально-постачальних та навчально-методичних функцій. Наприклад, в навчально-методичній роботі необхідним було вивчення матеріалів (протоколів, звітів, пропозицій) з місць, їх аналіз та розробка висновків, інструктування підлеглих структур, складання програм методнарадам, підготовка та перепідготовка вчительських кадрів та ін. [3, с. 41–42].

На I Всеросійському з'їзді з ліквідації неписьменності, що відбувся у лютому 1922 року, був визначений термін навчання в мережі лікнепу: для неписьменних – 7 місяців, для малописьменних – 6 місяців, 6–8 годин занять на тиждень. На з'їзді було розглянуто ряд методичних питань. Так, було вирішено під час навчання дорослих відмовитися від методів і підходів, які використовувалися в дитячій школі; рекомендувати «комплексний метод навчання», тобто, навчально-виховний процес поєднати з навколишнім середовищем; застосовувати методи навчання грамоті, видати книги для читання після букваря та ін. [5, с. 29–30]. Пізніше всі ці побажання стали втілюватися в життя: було видано безліч книг для читання після букваря як російською, так і мовами народів РРФСР; впроваджено нові методи навчання.

Початковий період ліквідації неписьменності характеризувався бурхливим розвитком мережі спеціальних пунктів. Одним з недопрацьованих питань залишався брак шкіл для малописьменних.

Мережу навчальних закладів системи лікнепу становили установи, в яких безпосередньо здійснювався навчальний процес: школи грамоти або

лікнепи, школи для малописьменних, гуртки поодинокі-групового навчання та недільні школи [3, с. 42].

Спонукою до ліквідації неписьменності стала необхідність збільшення кількості освіченого, грамотного населення. У цілому, зважаючи на серйозне ставлення до справи ліквідації неписьменності з боку держави, громадських організацій, викладацьких кадрів, їхній ентузіазм, можна з упевненістю сказати, що у перший рік реалізація Декрету з ліквідації неписьменності проводилася досить успішно.

Первісно заклади лікнепу поділялися на 3 типи установ. Найбільш поширеними були державні школи лікнепу 2-х ступенів. Вони організовувалися в містах та великих селах. У школах 1-го ступеня навчали читання та рахунку (дорослих – упродовж 6 місяців; підлітків – 7,5 місяця). У школах 2-го ступеня малописьменні розширювали свої знання за програмою початкового навчання (термін відвідування складав від 6 до 9 місяців). Паралельно існували пункти лікнепу різних громадських організацій та товариства «Геть неписьменність!». Вони діяли при клубах, хатах-читальнях і червоних кутках. Третім типом були гуртки, в яких письменні навчали неписьменних. Вони створювалися у віддалених селах і хуторах, де не було культурно-освітніх закладів [8].

Дослідник В. Гололобов у своєму дослідженні схематично зображає частини системи лікнепу, які охоплювали навчальні заклади, що працювали з неграмотним та малописьменним населенням таким чином:

[3, с. 43].

Фінансове забезпечення лікнепівської роботи було перекладене на громадські організації та населення. Школи лікнепу передали на утримання профспілок, кооперативів, товариств «Геть неписьменність!». Увели спеціальний податок і штрафи на користь лікнепу. Посилили тиск

на громадські організації. Завдяки цим заходам було отримано 91,1 % коштів на лікнепівську роботу (у т. ч. від громадських організацій – майже половину), решта надійшла з державного бюджету [8].

Забезпечення навчальними посібниками, педагогічною літературою та агітаційною літературою здійснювалося за рахунок державного бюджету, а забезпечення канцтоварами та оплата персоналу – за рахунок місцевого бюджету [1, с. 18].

Проте за роботу з неписьменними активістами чи просто бажаючими (крім професійних учителів) будь-яка винагорода у вигляді грошей не нараховувалася. Про це в той час, як правило і мови не вели навіть учителі-фахівці. Маючи велике навантаження в лікпунктах, вони по 6 місяців не отримували платню. Їм нічим було годувати сім'ї. Вони скаржилися, але, як правило, роботу, важливість якої добре розуміли, не залишали [3, с. 25].

Розвиток освіти в Україні завжди супроводжувався змінами, перетвореннями і нововведеннями, що в перспективі впливали на розвиток суспільства.

Основна мета шкіл з ліквідації неписьменності полягала в навчанні дорослого населення елементарної грамоти. Зокрема випускник пункту з ліквідації неписьменності повинен був уміти читати буквар.

Букварі, розроблені за комплексними програмами (як відомо, протягом багатьох років школи лікнепу працювали саме за ними), містили в собі матеріали для читання, письма та рахунку одночасно, замінюючи таким чином підручники з окремих предметів. Тому їх неможливо назвати букварями в сучасному сенсі слова, вірніше було б говорити про них як про початковий підручник для шкіл лікнепу. Але з метою дотримання принципу історизму в дослідженні ми визнали доречним називати їх саме так, як вони іменувалися в той період.

Для боротьби з неписьменністю (це була не лише освітня, а й політична кампанія) не вистачало букварів з новим політичним змістом. Швидкому вирішенню цієї проблеми завадила тогочасна паперова криза. У зв'язку з цим навчання здійснювалося з використанням текстів газет «Геть неписьменність!» Перші нові абетки побачили світ у 1923–1924 рр. російською мовою. Невдовзі їх переклали українською, проте тиражувати в належній кількості не змогли. Видання букварів для національних меншин розпочалося 1926. Читанки для німецьких, єврейських і польських лікнепів до кінця 1920-х років, в обмеженій кількості закупували в Москві [8].

Отже, за результатами проведеного дослідження вдалося з'ясувати, що у процесі ліквідації неписьменності основна увага приділялася навчанню дорослого малограмотного населення, першим і основним підручником в системі лікнепів на початковому етапі (20-ті роки ХХ століття), навчання неписьменного дорослого населення став буквар.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Воронец А. Неграмотность на Украине и борьба с нею / Воронец А. ; под. ред. Ц. М. Подгорненской. – Х. : Червоний шлях, 1924. – 320 с.
2. Голант Е. Школьная работа со взрослыми / Е. Голант, Е. Ширяев. – М.–Л. : Учпедгиз, 1931. – 135 с.
3. Гололобов В. М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках : дис. ... кандидат іст. наук : 07.00.01 / Гололобов Віктор Михайлович. – Х., 1998. – 179 с.
4. Декреты Советской власти. – М. : Политиздат, 1975. – Т. VII. – 676 с.
5. Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917–1947 гг. – М.–Л. : Изд. АПН РСФСР, 1947. – Вып. II. – 304 с.
6. Крупская Н. К. Педагогические сочинения : в 10 томах / Н. К. Крупская. – М. : Изд. АПН, 1960. – Т. 9. – 838 с.
7. Куманев В. А. Социализм и всенародная грамотность / В. Куманев. – М. : Наука, 1967. – 327 с.
8. Мовчан О. М. Ліквідація неписьменності (лікнеп), кампанії лікнепу в УСРР – УРСР [Електронний ресурс] / О. М. Мовчан // Енциклопедія історії України : Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2009. – 790 с.